

Adam Smith'in Düalistik Öznesi

Adam Smith's Dualistic Subject

Mehmet KOCAOĞLU

*Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
mehmet.kocaoglu@selcuk.edu.tr,
https://orcid.org/0000-0002-1104-4223*

Makale Başvuru Tarihi: 15.05.2025

Makale Kabul Tarihi: 16.06.2025

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi

ÖZET

Adam Smith özellikle iktisat alanındaki katkılarıyla tanınmış olsa da çalışmaları interdisipliner bir nitelik sergilemektedir. Düşünür iktisat alanını aşan akademik ilgi alanına sahiptir. Ahlak ve siyaset felsefesi disiplinlerindeki etkisi de en az iktisat kadar önemlidir. İktisat, ahlak ve siyaset felsefesi alanlarında çalışanların düşünürüne referans vermemesi çok az görülen bir durumdur. Bu durum siyasi düşünceler tarihi içerisinde önemli bir düşünür olduğuna işaret etmektedir. Düşünürün politik iktisadı, insan ve toplumu merkeze alan ahlak ve siyaset felsefesine ilişkin kapsamlı anlayışının sadece bir parçası olarak görülmelidir. Düşünür, *Ahlak Duygusu Teorisi* eserinde ahlakın belirlenmesinde altruist motivasyonu kabul ederken *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabında ise bencillığe dayanan bir ahlak anlayışını savunmaktadır. Düşünürün bu düalistik öznesi gerçek hayatta sorunlara sebep olmaktadır. Çalışmada ilk olarak düşünürün toplumsal alanda sempati ile eylemde bulunan altruist öznesi ve ardından iktisadi alandaki bencil öznesi irdelenmektedir. İkinci olarak Smith'in bu iki ayrı öznesinin sebep olduğu düşünsel kopuşa işaret edilmektedir. Üçüncü olarak düşünürün bu yaklaşımına yönelik iki itiraz ileri sürülmektedir. Bu çalışma komüniteryen bir zeminden beslenerek, Smith'in sosyal alandaki altruist öznesinin ve erdemle ilişkili değerlerinin iktisadi alandaki bencil öznesi tarafından yerinden edildiğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, Piyasa, Adam Smith Problemi, Komüniteryenizm, Erdem

ABSTRACT

Although Adam Smith is especially known for his contributions in the field of economics, his works are interdisciplinary. The thinker has an academic interest that goes beyond the field of economics. His influence on the disciplines of ethics and political philosophy is at least as important as economics. It is very rare that those working in the fields of economics, ethics and political philosophy do not refer to the thinker. This indicates that he is an important thinker in the history of political thought. The thinker's political economy should be seen as only a part of his comprehensive understanding of ethics and political philosophy centered on human and society. While the thinker accepts altruistic motivation in the determination of morality in his *Theory of Moral Sentiment*, he defends an understanding of morality based on selfishness in his book *The Wealth of Nations*. This dualistic subject of the thinker causes problems in real life. The study first analyzes the thinker's altruistic subject who acts with sympathy in the social sphere and then his selfish subject in the economic sphere. Secondly, the intellectual rupture caused by these two different subjects of Smith is pointed out. Third, two objections to the thinker's approach are raised. Drawing on a communitarian grounding, this study argues that Smith's altruistic subject and virtue-related values in the social sphere are displaced by his selfish subject in the economic sphere.

Keywords: Morality, Market, Adam Smith's Problem, Communitarianism, Virtue

1. GİRİŞ

Adam Smith hem iktisat hem de siyaset felsefesi alanında önemli isimlerden biridir. 18.yy'da İskoçya'da dünyaya gelmiş olan Smith küçük yaşlardan itibaren ailesinin sunduğu imkanlarla ilgisini ve dikkatini kitaplara vermiştir. Düşünür ilk olarak çocukluğunu geçirdiği kentte okula devam etmiş olsa da üniversite tahsiline Glasgow Üniversitesi'nde başlamıştır. Otteson'a göre (2011:3-4) Glasgow'daki üniversite yıllarında felsefe alanındaki klasik metinleri okumuş ve bu okulda dersler veren İskoç aydınlanmasının önemli ismi Francis Hutcheson'dan önemli ölçüde etkilenmiştir. Her insan kendi kişisel hayat hikayesinden hareketle akademik ilgisini geliştirir. Smith de kendi hayatındaki kişisel deneyimden hareketle merakını akademik bir ilgiye dönüştürmüştür. Özellikle Glasgow'a eğitim için gitmek Smith'in gelişmekte olan ticari hayat ve ahlak felsefesi üzerine düşüncelerini belirlemiştir (Ross, 2010:28-29). Daha sonra aldığı maddi destekle yüksek tahsiline Oxford Üniversitesi'nde devam etmiştir. Oxford'dan

ayrıldıktan sonra bir süre Edinburgh'ta özel derslerle geçimini sürdürmüş daha sonra Glasgow Üniversitesi'nde mantık kürsüsünde akademik bir pozisyonda hayatına devam etmiştir.

Akademik çalışmalarına daha fazla vakit ayırmak amacıyla zamanın düşünürleri arasında yaygın olarak görüldüğü üzere bir soylunun çocuğuna özel dersler vermeyi içeren bir pozisyon için akademik pozisyonundan istifa etmiştir. Haakonssen'e (2006:2) göre özel derslerden geçimini sağlaması eserlerine yoğunlaşması ve kesintisiz yazması için gerekli huzurlu bir ortam sunmuştur. Özel dersler vermesi neticesinde aristokrat çevrelerde bulunması ve aristokrat sınıfın birtakım sınıfsal alışkanlıkları da düşünsel çabalarına katkıda bulunmuştur. Özel dersler verdiği öğrencisiyle Avrupa'da seyahatlere çıktığı bilinmektedir. Bu uzun seyahatlerden birini Fransa'ya gerçekleştirmiştir. Orada Rousseau, Voltaire, Quesnay ve Turgot gibi zamanın saygın isimleriyle tanışmıştır. Bu isimler Smith'in düşünsel yolculuğunda önemli izler bırakmıştır; onlardan hareketle ama onlara rağmen eleştirel bir duruşla düşünsel bir tartışma yürütmüştür.

Düşünür bir iktisatçı olarak şöhret kazanmış olsa da çalışmaları iktisat ile sınır değildir. Bu sebeple siyasi düşünceler tarihi içerisinde önemli bir filozof olarak kabul edilmektedir (Dwyer, 2005:664). Küçükkalay (2020:103) Smith'i pek çok alanda öncü ve etkileyici bir figür olarak tasvir etmektedir. Düşünür sadece iktisat ile sınırlı konular ve problemler üzerine düşünüp yazmamış daha geniş bir çerçeve de ahlak ve siyaset felsefesi disiplinleri içerisinde değerlendirilebilecek eserler üretmiştir. Bir başka deyişle düşünürün politik iktisadını, insan ve toplumu merkeze alan ahlak ve siyaset felsefesine ilişkin kapsamlı yaklaşımının sadece bir parçası olarak görmek daha yerinde bir olabilir. Literatüre katkıda bulunduğu iki eseri sırasıyla *Ahlak Duygusu Teorisi* ve *Milletlerin Zenginliği*'dir. Düşünür, ilk eserinde insan doğasının temel ilkelerini ortaya koymayı amaçlamıştır. *Milletlerin Zenginliği* eseri ise sadece iktisat konularıyla sınırlı bir çalışma olmayıp iktisat, tarih, felsefe, sosyoloji ve siyaset bilimi konularını içeren disiplinler arası bir niteliğe haizdir.

Smith her iki eserinde genel olarak İskoç aydınlanmasının diğer figürleriyle ortak yöntemsel ve düşünsel reflekslere sahiptir (Özsoy Somuncuoğlu, 2024:99-100; Yılmaz Genç ve Göçeri, 2020:135; Kaymak, 2020:181). İskoç aydınlanmasının diğer düşünürlerindeki metodolojik öncelik onda da belirgindir ve o da bilginin gözlem ve deneyimle elde edilebileceğine inanmıştır. Buna ek olarak insan eylemini belirleyen ilkeleri bulma akademik kaygısı da onda baskındır. Eserlerinde esas olarak insanların eylemlerini yönlendiren ilkeleri ortaya koymaya çalışmış ve iktisat-ahlak arasındaki ilişkiyi analitik olarak ele almıştır. Düşünür bu ilişkiyi irdelerken gözleme ve tecrübeye başvurmuştur.

Düşünür üzerine hacimli bir literatür bulunmaktadır. Smith'in iki kitabının arasında düşünsel anlamda bir tutarlılık olmadığı bu literatürde sıklıkla tartışılan konular arasındadır. Smith'in *Ahlak Duygusu Teorisi* eserinde ahlakın belirlenmesinde altruist insan motivasyonunu kabul ederken *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabında ise bencillığe dayanan bir ahlak anlayışını savunduğuna işaret edilmektedir. Pek çok araştırmacı (Parlar, 2025:406; Akdemir, 2024:131; Gold, 2021:87; Murteza, 2019:197; Levent, 2017:126; Yılmaz, 2010:85; Başdemir, 2009:35; Göçmen, 2007:5-15; Raphael 2007:1; Wilson ve Dixon, 2006:252; Montes, 2003:65-66; Otteson, 2000:51-52; Teichgraeber, 1981:106-109) bu durumu 'Adam Smith Problemi' olarak adlandırırken Smith'in iktisadi ve günlük hayatın işleyişi arasında ayırım yaptığına ve her iki alanın farklı ilkelerle işlenmesini savunduğuna dikkat çekmektedir. Sen (1999:264) kişisel çıkarın dar anlamda yorumlanması sebebiyle bu problemin ortaya çıktığına işaret etmektedir.

Literatürdeki bu çalışmalar Smith'in bu problemine odaklanmakla birlikte Smith'in düalistik öznesinin pratik hayatta sebep olduğu sorunlara değinmemektedir. Bu çalışma, bu sorunlara işaret ederek komüniteryen bir zeminden hareket ederek Smith'in düalistik öznesine iki itiraz getirmektedir. Çalışmada ilk olarak düşünürün toplumsal alanda sempati ile eylemde bulunan altruist öznesi ve ardından iktisadi alandaki bencil öznesi irdelenmektedir. İkinci olarak ise Smith'in bu iki ayrı öznesinin sebep

olduğu düşünsel yarılmaya işaret edilmektedir. Üçüncü olarak düşünürün yaklaşımına yönelik iki itiraz dile getirilmektedir. Bu çalışma, Smith'in sosyal alanda toplum içerisine gömülü ve ödevlere sahip altruist öznesi ve değerlerinin iktisadi alandaki yükümsüz bencil öznesi tarafından yerinden edildiğini savunmaktadır.

2. SMITH'İN ALTRUIST ÖZNESİ

Smith, akla dayanan rasyonalizme alternatif bir yaklaşım sunmaktadır. Düşünür insanların eylemlerini yöneten rasyonel aklın dayattığından farklı bir hayat planları olduğunu ileri sürmektedir. Ahlak felsefesinde insan davranışının ve doğasının temel ilkelerini duygulara, geleneklere ve gözleme ağırlık veren bir perspektifle ortaya koymaya çalışmaktadır. Smith, *Ahlak Duygusu Teorisi* adlı kitabında insan doğasına ilişkin yaklaşımını gözler önüne sermektedir. Düşünür insanın bencil bir özne olduğunu kabul etmekle birlikte doğası gereği aynı toplumda yaşadığı diğer insanların mutluluğuna önem verdiğini savunmaktadır. İnsanlık deneyimi ve toplumun geçirdiği dönüşüm insanın kendisi dışındaki bireylere önem verdiğini ortaya koyan örneklerle doludur. Bu saptama Smith'in ahlak felsefesinin tamamına egemendir. Düşünüre göre insanlar toplumsal varlıklardır ve sosyal yapının diğer üyelerini önemseyen altruist doğal duygulara sahiptirler (Smith, 2004:10-13). Smith'in insana ilişkin bu okumasından insanı toplumsal bir bağlama yerleştirdiği ve sosyal alanda toplumdaki diğer bireylere karşı duyarlı altruist bir özne kurguladığını ileri sürmek mümkündür. Altruist bu özne sempati kavramı üzerinden resmedilmektedir.

Düşünür sempati kavramının altını çizip insanın sempati duygusuyla diğer insanları anladığını, önemsediyiğini ve ahlaki ilkeleri türettiğini iddia etmektedir (Smith, 2004:374-379). Filozof sempati kavramını birey yaklaşımının esasına yerleştirmektedir. Ona göre sempati, insanın ahlaki bir muhakeme yapabilmesinin ve diğer insanları anlayabilmesinin ve ahlak ilkelerini bulabilmesinde bir pusula işlevi görmektedir. Düşünür açısından insanlar duygu ortaklığı sebebiyle toplumdaki diğer üyeleri anlama kapasitesine sahiptir. İnsanda diğerini anlama kapasitesini kullanmasını kolaylaştıran araç sempatidir. Sempatinin hayal gücü aracılığıyla kurulduğuna işaret edilmektedir (Avcı, 2023:171).

Sempati tek aşamalı bir kavram olmaktan öteye bir süreç olarak kabul edilmektedir. Bu süreç birkaç aşamayı içermektedir. İlk olarak insan, toplumdaki diğer bireylerin hal ve davranışlarını gözlemlemektedir. Ardından insan kendisini gözlemlediği kişinin yerine koymaya teşebbüs edip gözlemlediği kişinin yerinde olması ihtimalinde kendisinin nasıl bir adım atacağını düşündüğü aşamaya geçiş yapmaktadır. Smith'e göre diğer insanın eylemini gözlemleyip kendisinin nasıl bir eylemde bulunacağını muhakeme eden izleyici gözlemlediği insanla aynı eylemde bulunursa bu durumda sempati süreci tamamlanmış olmaktadır. Bir nevi sempatiyi pusula olarak kullanan izleyici özne, izlediği diğer kişinin eylemlerini ahlaki olarak onaylama ya da onaylamama alternatiflerinden birini tercih etmektedir (Smith, 2004:13-17). Sempatiiyi kullanan özne böylece kendisine rehberlik edecek ahlaki ilkeye ulaşmaktadır.

Sempati sosyal alanda işlevsel bir araç olmakla birlikte hangi durumlarda ve şartlarda kurulabilen bir duygu hali olduğu Smith tarafından sorgulanmaktadır. Sempati her zaman kurulabilen bir duygu hali olarak düşünülmezken özellikle toplumdaki üyeler arasındaki sosyal mesafe arttıkça daha az sempati kurulabilme ihtimaline işaret edilmektedir. Buna rağmen insanın kendisinin ve diğerlerinin eylemlerini tarafsızlıkla gözlemlemesi ve değerlendirmesinin elzem olduğu kabul edilmektedir (Smith, 2004:25-30). Smith, sempati sürecini işleten özneyi tarafsız izleyici olarak tanımlamaktadır. Filozofun kurguladığı tarafsız izleyici, kendini ve toplumdaki diğer insanları ahlaki olarak sorgulamaya imkân veren düşünömsel faaliyetler içerisinde eylemde bulunan bir öznedir. Tarafsız izleyici pozisyonunda konumlanan insanın kendini ve diğerlerini ahlaki olarak değerlendireceği önyargısız bir özneye dönüşeceği düşünür tarafından kabul edilmektedir. Smith açısından insanın, doğası gereği kendi hal ve

hareketlerini değerlendirirken kendini her zaman haklı gören ve zaman zaman kendi kendini aldatan bir tutkuya sahip olması sebebiyle toplumsal ilişkileri sağlıklı yürütebilmesi için sempatiyle eyleyen tarafsız izleyici özneye dönüşmesi gereklidir (Smith, 2004:130). Düşünür kurguladığı sempatiyle eyleyen tarafsız izleyicisiyle önyargısız bir benliğe sahip özne yaratarak insani ahlaki olarak daha doğru ve tarafsız bir sorgulama yapmaya kanalize etmektedir.

Sempatiyle eyleyen tarafsız izleyici altruist öznenin birtakım sınırlılıkları olduğu Smith tarafından kabul edilmektedir. Tarafsız izleyici süreci insan doğasının bazı özellikleri nedeniyle ideal olmaktan uzaktır. İnsanın kendi çıkarı söz konusu olduğunda taraflı olmaya eğilimli olması, akli melekelerinin yetersizlikleri, insanın deneyim noktasında karşılaştığı problemler tarafsız izleyici sürecinin ideal düzeyde gerçekleşmesine mâni olmaktadır. Bu sebeple düşünür insan eylemini yöneten ahlaki erdemlerin gerekliliğine işaret etmektedir (Smith, 2004:180-190). Tarafsız izleyici olarak eylemde bulunan özne altruist kaygıları içeren bu erdemleri tercih edecektir. İnsanların toplum içinde birlikte yaşamalarına imkân veren adalet erdemidir. Adalet bireylerin haklarını, özgürlüklerini ve güvenliklerini esas alan bir içeriğe sahiptir (Smith, 2004:101). Diğer bir erdem ise bireyin kendi irade gücüne sahip olmasıdır. Bu erdemle birey kendini gerçekleştirebilir ve tarafsız izleyici sürecini tamamlayabilir. Bu tarafsız izleyici, sürecin sonunda sosyal alanda toplumun diğer üyelerine karşı sevgi, arkadaşlık, güven, yardımseverliği içeren altruist duygularıyla hareket etmeyi tercih edecektir (Smith, 2004:286).

Smith, iktisadi alan söz konusu olduğunda ise sosyal alanda sempatiyle eyleyen öznenin altruist niteliğini askıya alarak bencil bir özneye geçiş yapmaktadır. Bu durum düşünürün kurguladığı öznenin sosyal ve iktisadi alanda farklı duygular ve değerlerle hareket etme kapasitesine sahip olduğu olarak okunabileceği gibi düşünürün insan doğasına ilişkin düşünsel bir devamlılıktan ziyade düşünsel bir kopuş içerisine girmiş olabileceği şeklinde okunabilir.

3. SMITH'İN UZMANLAŞMIŞ BENCİL ÖZNESİ

Smith, klasik liberalizmin bir temsilcisidir. En çok referans verilen eseri *Milletlerin Zenginliği*'nde klasik liberalizmin ilkeleri üzerine oturan bir politik ekonomi yaklaşımı ortaya koymaktadır. Eserde sadece iktisat ile sınırlı olmayan sosyoloji, felsefe, siyaset ve tarih disiplinlerini de içeren bir perspektif hakimdir. Düşünürün politik iktisadında temel amaç milletlerin zenginliğini sağlayan ve toplumdaki herkesin yaşam koşullarını iyileştiren iktisadi düzeni gözler önüne sermektir. Eser birbirine bağlı farklı bölümlerden oluşmaktadır. İlk olarak bir toplumda iş bölümünün önemi irdelenmektedir. İkinci olarak sermayenin niteliği, birikimi ve kullanımı analiz edilmektedir. Üçüncü olarak farklı milletlerde zenginliğin gelişimi açıklanmaktadır. Dördüncü olarak farklı siyasal ekonomi sistemleri karşılaştırılmaktadır. Beşinci olarak devletin rolü ve boyutları incelenmektedir. Düşünür eserindeki tüm bu problemler klasik liberalizmin temel unsurlarından biri olan kendi çıkarını maksimize etmeye çalışan bencil özneye doğrudan ve dolaylı referanslar içermektedir.

Smith'in bencil özneye ilişkin referanslarından biri merkantilizme yönelik tespitlerinde ortaya çıkmaktadır. Düşünür, milletlerin zenginliğini bir ülkenin sınırları içindeki mal ve para miktarıyla ölçen zamanının dominant iktisat teorisi olan merkantilizmi eleştirirken bencil öznenin kendi çıkarını aramasına işaret etmektedir (Tuştaş, 2024:699-700; Boz, 2012:75; Kesici, 2010:95). Smith'e göre ticaret yaparken insanların kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalışmaları milletlere ihtiyaç duydukları maddeleri sağlayan ana kaynaktır ve milletlerin zenginliği bununla sağlanmaktadır. Düşünür bu durumu bir ceketin üretimi ve pazara sunulması örneği ile izah etmektedir. Ona göre ceketin üretimi ve serbest piyasada satılması sürecinde çoban, yün üreticisi, taraktan geçiricisi, işleyicisi, iplik bükücüsü, dokuyucusu, baskıcısı, tasarımcısı, üreticisi, lojistiği ve satıcısı dahil her özne herkes kendi çıkarını maksimize etme peşindedir (Smith, 2006:13-14). Çıkar esasında işleyen iş bölümünde her bencil özne

kendi üzerine düşen rolünü yerine getirirken tüm bu süreç görünmez el olarak adlandırılan ve kendiliğinden gelişen bir düzen içerisinde gerçekleşmektedir.

Smith sermaye, üretim ve emek arasında bir ilişki olduğundan hareketle bencil öznenin çıkarını merkeze alarak bu üç unsur arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermektedir. Düşünüre göre sermaye bencil öznenin çıkarını maksimize etmek için daha fazla üretmek amacıyla kullandığı iktisadi bir araçtır. Ona göre zenginlik daha fazla üretimle mümkündür ve daha fazlasını üretmek için emek ve bununla ilişkili yetenekleri geliştirmek gerekmektedir. Onun açısından emekten beslenen ve üretimi artırmayı hedefleyen sermaye, toplumdaki her öznenin çıkarını ve refahını kaçınılmaz olarak daha iyi duruma taşımaktadır (Smith, 2006:296-298). Sermaye sahibi, üretim süreci içerisindeki her özne diğer aktörlerden bağımsız olarak sadece kendi çıkarına odaklanmaktadır.

Smith, iş bölümü ve uzmanlaşmayı da bencil öznenin çıkarını maksimize etmesiyle ilişkilendirerek değerlendirmektedir. Emeğe talebin artması zamanla iş bölümü ve uzmanlaşmayı ortaya çıkarmaktadır. İş bölümü ve uzmanlaşma serbest ticarete dayalı piyasanın hızla büyümesine imkân vermektedir. Düşünüre göre piyasa, üretim ve ticaretin her aşamasındaki her öznenin çıkarını maksimize etmeye doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunan iş bölümü ve uzmanlaşma sayesinde daha önce üretilenden fazlasını üretme potansiyeline sahip olmaktadır. Smith, bu potansiyeli iğne üreten bir fabrika örneğini verip somutlaştırmaktadır. İş bölümü ve uzmanlaşma sayesinde iğne üreten fabrika daha önce her bir işçinin günde bir iğne ürettiği bir iş yerinden günde kırk sekiz bin iğnenin üretildiği bir fabrikaya dönüşmüştür (Smith, 2006:6-7).

İş bölümü ve uzmanlaşmaya dayanan serbest piyasa toplumunun gelişimi için kişisel çıkar Smith'in yaklaşımında hayati bir önem taşımaktadır. Düşünürün yaklaşımında insan doğası gereği çıkar temelinde hareket eden bir özne olarak kabul edilmektedir. Bireyin de milletlerin de zenginliğini maksimize eden temel faktör insanın doğasındaki bencil olma eğilimidir. Düşünür açısından her öznede bu belirgindir. Ona göre bir toplumda yaşayan insanlar ticarete alıcı olarak eylemde bulunurken karşısındaki muhatapın hayırseverliğinden değil kişisel çıkarından medet ummaktadır (Smith, 2006:14-17).

Bu durum dikkate alındığında toplumdaki her öznenin kendi çıkarını maksimize etme dürtüsüyle bencilce hareket etmesi hem bireyi hem de milletlerin zenginliğine katkıda bulunmaktadır. Bu sebeple Smith'in yaklaşımında iktisadi alanda insanların kişisel çıkarlarını takip etmesi özendirilmesi gereken bir durum olarak kabul edilmektedir. Düşünürün yaklaşımında iktisadi alanda altruist eylemlere yer olmayıp kişisel çıkar toplumdaki her öznenin refahını maksimize eden bir olgu olarak kabul edilmektedir. Kişisel çıkarın ayırım yapmaksızın iktisadi alanda ticaretin parçası olan her öznenin menfaatine bir durum ortaya çıkarması ideası düşünürün yaklaşımında merkezi bir yere sahiptir.

İktisadi alanda bencilce kendi çıkarının peşinde koşan öznelere eylem sahası olan piyasa, toplumdaki en dezavantajlı olan kesimin lehine bir sonucun ortaya çıkmasına imkân veren bir olgu olarak kabul edilmektedir. Smith'in düşüncesinde kişisel çıkara dayanan iktisadi alan altruist bir değer içermemektedir. Düşünür toplumun alt sınıflarını oluşturan işçilerin toplumun sayıca çoğunlukta olan kesimi olduklarının farkındadır. İşçilerin kötü koşullarda yaşamasının ve refah seviyelerinin düşük olmasının toplumu olumsuz etkileyeceğinin de bilincindedir. Bu yüzden işçilerin refah seviyelerini artıran bir iktisadi sistemin yaratılmasını önemsemektedir (Smith, 2006:86). Ancak Smith'in işçilerin refah durumuna katkıda bulunulmasına dair bu iması altruist bir nitelik içermemektedir. Kendi çıkarları peşinde koşan ve bu çıkarlarını maksimize etmek için emeklerini satmak zorunda olan işçilerin iktisadi alanda kendi üzerlerine düşeni yaparak kendi refah durumlarını düzelteceklerine dair inanç Smith'in yaklaşımında baskındır (Schmidt, 2016:208-210). Devletin ya da dışsal başka bir aktörün işçilerin durumunu düzeltmek adına serbest piyasaya müdahale etmesi kabul edilemez.

Herkesin kendi çıkarını aradığı ve serbest ticaretin yapıldığı bir ekonomik düzenin görünmez el vasıtasıyla işlediği Smith'in yaklaşımında sürekli vurgulanmaktadır (Skousen, 2010:201). Her öznenin kendi çıkarının maksimize etmek için eylemde bulunduğu serbest piyasa düzeni görünmez el aracılığıyla kendiliğinden işleyecek ve toplumdaki her özne için pozitif dışsallıklar yaratacaktır (Smith, 2006:485). Düşünür, görünmez elin esas aktör olduğu ve bunun haricinde başka bir dışsal aktörün müdahalesinin olmadığı piyasa düzenini savunmaktadır. Bu sebeple Smith'in politik iktisadında devletin faaliyet alanı güvenlik, yargı, bireyler tarafından kârlı görülmeyen hizmetleri sunmakla kısıtlanmıştır (Smith, 2006:763-788; Göçmen ve Kaya, 2013:100; Zorlu ve Kırmızıoğlu, 2018:88). Smith'in düşüncesinde piyasadaki görünmez elle kendiliğinden işleyen süreç işçilerin durumunu düzeltecektir. Düşünürün yaklaşımında paternalistik kaygılarla hareket eden devlete yer yoktur.

Düşünürün iki farklı öznesi olarak altruist ve bencil öznesi dikkatle incelendiğinde Smith'in yaklaşımında insanın sadece çıkarını maksimize etme dürtüleriyle hareket eden bir özne olmadığı, toplumun diğer üyelerine karşı ilgisiz ve kayıtsız kalamayan altruist sosyal bir doğaya sahip olduğu gözlemlenebilir. Fakat düşünür insanın altruist doğasının iktisadi alanda yerini bencilliğe bırakmasında ısrarcıdır. Bu ısrar Smith'in yaklaşımında düalistik bir özne yaratmaktadır; sosyal alanda altruist özne, iktisadi alanda bencil özne. Smith'in düalistik öznesi aktüel hayatta sorunlara sebep olur ve bu durum Smith problemi olarak adlandırılmaktadır. Smith problemine yönelik iki itiraz ileri sürülebilir. Birincisi, altruist özne bencil özne ile karşı karşıya gelince ilkinin yenileceği ve sosyal alanın da bencil özne tarafından istila edeceğidir. İkincisi ise altruist öznenin erdemlerinden iktisadi alanda yoksun bencil öznenin değerlerinin sosyal alana sirayet ederek Smith'in sempatiye dayanan sosyal alanını erozyona uğratacağıdır. Çalışmanın devamında bu iki itiraz ileri sürülmektedir.

4. BENCİL ÖZNEİN ALTRUİST ÖZNEYİ YOK EDİŞİ

Altruist özne ve bencil özne arasında toplumsal ve iktisadi alanlar arasında geçiş yapılacağına dair Smith'in iması irdelendiğinde bu tür bir geçişten ziyade bencil öznenin sosyal alandaki altruist özneyi yerinden etmesi söz konusudur. Otteson'a (2000:62) göre *Milletlerin Zenginliği'nde* insanların sahip olması gereken altruist değerlere yer verilmemiştir. Tarihsel birikim göstermektedir ki iktisadi alanda eyleyen bencil özne, altruist davranışı yerinden etmekte ve insanlar birbirlerinin acılarına karşı kayıtsız kalmasına sebep olmaktadır. Bencil davranış olağanlaştırıldıkça bu durum kendi çıkarının peşinde koşan bireylerin sayısının artmasına sebep olmaktadır. Buna göre bir toplumda bencil ve altruist davranış arasında bir çatışma olduğunda bencil çıkarı esas alan davranış altruist davranış karşısında galip gelmektedir (Fehr, 2015:77). Bu sebeple altruist davranışın yaygınlaşması aynı zamanda bireylerin diğerlerinin de altruist davranışı benimsediğine inanmasını gerektirmektedir.

Çeşitli araştırmalar bu tür bir geçişlilikten ziyade yerinden etmeyle sürecin tamamlanabileceğine dair argümanı somutlaştırmak adına kullanabilir. Diğer türlerle karşılaştırıldığında insanlar altruist davranış göstermektedir. Fakat sosyalleşme pratikleri insanın altruist ve bencil davranışlarını şekillendirmekte etkilidir. Çocuklar, yaş ilerledikçe sosyal pratikleri benimseyerek davranışlarını bunlara uydurmaktadırlar. Özellikle sosyalleşme pratikleri çocuğunun ne ölçüde altruist davranacağını belirlemektedir. Çocuklar bencil çıkarın en önemli motivasyon olduğu sosyalizasyona maruz kaldıklarında altruist bir özne olmaktan uzaklaşmaktadırlar (Fehr and Rockenbach, 2008).

Benenson vd. (2007:168-173) çocukların altruist davranışa eğilimli oldukları gözlemlemiştir. Yaptıkları araştırmada İngiltere'de yaşları 4-9 arasında değişen çocukların diktatörlük oyunu üzerinden davranışlarını değerlendirmişlerdir. Çocuklar arasında çok kıymetli olan etiketleri kullanarak bunları arkadaşlarıyla paylaşma davranışlarını ölçmüşlerdir. Bu oyunda çocuklar etiketleri paylaşmak zorunda değildirler. Küçük yaştaki çocuklar dahil tüm yaş grupları altruist davranış göstermişlerdir. Bu bulgular altruist davranışın erken dönemlerde mevcut olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu bulgular insanın

doğuştan bencil olmadığına işaret etmektedir. Fakat bu araştırmalara göre yaş ilerledikçe ve sosyalleşme sürecine daha fazla maruz kaldıkça altruist eğilimler azalmaktadır. Sosyalleşme pratikleri insanın altruist ve bencil davranışlarından hangilerini benimseyeceklerini belirlemektedir. Çocuklar yaş ilerledikçe sosyal pratikleri benimseyerek davranışlarını bunlara uydurmaktadırlar. Bencilliğin, kendi çıkarını maksimize etmenin olağanlaştırıldığı bir sosyalleşme süreci altruist özneyi yerinden etmektedir.

Altruist bir azınlık çok sayıda bencil bireyi iş birliği yapmaya zorlayabileceği gibi tam tersi de geçerlidir yani az sayıda bencil özne çok sayıda altruist özneyi yerinden de edebilir (Fehr ve Fischbacher, 2003:785). Ernst ve Rockenbach (2004:784) tutsak ikileminin bir versiyonunu kullandıkları araştırmada bunu gözler önüne sermektedir. Bu araştırmada tutsakların tercihlerini belirleyen temel faktörü anlamaya çalışmaktadırlar. Tutsaklar alturist duygularla iş birliği ya da bencil çıkara dayalı kaçış arasında seçim yapmaktadır. Her iki tutsak iş birliğini tercih ederse her ikisi durumdan istifade etmektedir ama genel olarak tutsaklar kendi bencil çıkarlarını maksimize etmeye yönelip diğer tutsağa karşı umursamaz bir tavır sergilemektedirler. Dolayısıyla tutsak ikilemi bencil öznenin altruist özneyi yerinden edişine işaret etmektedir.

Smith, sosyal ve iktisadi alandaki öznenin eylemleri arasına bir ayırım yapmaktadır. Oysa Gui and Sugden'in (2005:3-5) de ifade ettiği gibi sosyal hayatta ekonomik ve ekonomik olmayan ilişkiler birbirinden kolay bir şekilde ayrılamaz. Bencil özne bir süre sonra sahip olduğu zihniyeti hayatın geri kalan katmanlarına hatta sosyal alana da yaymaktadır. Sosyal alanda özneler son zamanlarda hem iktisadi alanda hem de bu alanın dışındaki diğer tüm alanlarda altruist davranışları terk edip kendilerine ve kendi bencil çıkarlarına öncelik vermektedir. Özellikle insanların iktisadi alanda ve bu alanla doğrudan ilişkili sosyal alanda yaşadıkları bu kendine ve kendi çıkarına odaklanmayı koşu bandı analogisinde somutlaştırmak mümkündür.

Literatürdeki araştırmalar altruist kaygıları terk eden öznelerin haz, statü ve tercih koşu bandında koştuğuna işaret etmektedir. Haz koşu bandı, insanların gelirlerindeki artışla birlikte ortaya çıkan yeni gelişmelere kısa sürede uyum sağlayacakları ve kendilerine yeni hedefler belirleyecekleri varsayımına dayanmaktadır (Brickman ve Campbell, 1971). İnsanlar gelirlerinin artmasına doğru orantıda sürekli olarak ortaya çıkan duruma uyum sağlamak ve daha iyisinin yakın gelecekte elde edebileceklerine inanmaktadır. Dolayısıyla bu durum insanların sadece kendilerine odaklanmalarına sebep olmaktadır. Statü koşu bandında ise insanlar daha fazla tüketim için yarışmaktadır. Bazen sadece diğerlerini etkilemek amacıyla bunu yapmaktadır. İnsan sürekli bir arzu nesnesi yaratmaktadır (Frank, 1999). Bunun sonucu olarak bu yeni arzu nesnesini elde etmek için işe daha fazla zaman ayırıp kendilerine odaklanmaktadırlar.

Binswanger (2006:367-369) bunlara tercih koşu bandını eklemektedir. İnsanların gelirlerinin artışıyla doğrudan orantılı olarak satın alma gücünün arttığını buna paralel olarak zamanlarının büyük kısmını mevcut alternatifler arasında öznel tercihlerine uygun seçim yapmaya ayırmaktadırlar. Bu analogik koşu bantları insanların sadece iktisadi alandaki eylemlerinde sınırlı olmaksızın sosyal alanda da kendi bencil çıkarlarına ve hedeflerine odaklanmaya geçiş yaptıklarına ilişkin bir delil olarak kabul edilebilir. Bencil özneler yukarıda ifade edilen koşu bantlarında daha fazla gelir, statü ve objeler elde etmek için hiç durmaksızın hayatın her alanında kendilerine odaklanmaktadırlar. İktisadi alandaki bencil çıkarlarını sosyal alana taşıyarak sadece kendilerine odaklanarak sosyal alanda altruist özne olduklarını hızlıca unutmaktadırlar. Smith'in bencil öznesi sadece altruist özneyi yok etmekle kalmaz aynı zamanda erdemi sosyal alandan yerinden etmektedir.

5. BENCİL ÖZNENİN SOSYAL ALANDA ERDEMİ YERİNDEN EDİŞİ

Smith, sosyal hayatın iktisadi ve iktisadi olmayan katmanları arasına bir sınır çekilebileceğini savunmaktadır. Bu argüman insanın bir yandan bencil bir özne olarak iktisadi hayatta çıkarlarını maksimize etmek için eylemde bulunduğu diğer yandan sosyal alanda altruist motivasyonlarla hareket edebileceği imasını içermektedir. Bu ima serbest piyasanın öznelere için sağladığı kazanımların göz ardı edilemeyecek kadar kıymetli olduğuna dayanmaktadır.

Piyasanın toplumlar için kazanımlarını inkâr etmek mümkün değildir. Gönüllülük temelinde işleyen serbest piyasa, pek çok hususta önemli avantajlar sağlamaktadır. İnsanların çok sayıda seçenek arasında tercih imkanına sahip olması, ticarete karar alma sürecinin tek bir otoritenin kontrolünde olmaması, baskıya dayanan eylemleri yasaklaması, her türlü ayrımcılığın azaltılması, refahın maksimize edilmesi ve toplumun farklı kesimleri arasında yayılması hususlarında serbest piyasa birtakım avantajlara sahiptir.

Piyasanın sebep olduğu bu avantajlar önemli olmakla birlikte piyasa ve dayandığı bencil çıkarını takip eden özne beraberinde birtakım olumsuzlukları da getirmektedir. Yabancılaşma, yaygın yalnızlaşma, belirsizlik temelli kaygıdan kaynaklanan psikolojik problemlerin yaygınlık kazanması, özel hayat-iş çatışması, kadın erkek arasındaki cinsiyet eşitsizliğinin derinleşmesi, gelirin az sayıda insanın elinde toplanması, kâr ve kişisel çıkarın öncelenmesi gibi piyasa değerlerinin hayatın tüm katmanlarına sızması ve piyasa dışı değerleri yerinden etmesi, baskıya dayalı yeni hegemonik ilişkiler, yaygın fakirlik, daha az talihli olan toplum kesimlerinin hayat kalitesindeki yetersizlik bu olumsuzluklar arasında sayılabilir. Bu olumsuzluklara sebep olan birden fazla faktör olmakla birlikte Smith'in önemle vurguladığı piyasanın dayandığı ve olağanlaştırdığı kişisel bencil çıkar motivasyonu bu olumsuzlukları tetikleyen başlıca faktördür.

İktisadi ve sosyal hayatta geçerli olacak değerlerin birbirinden farklı olması gerektiği özellikle iktisadi hayatın bencil çıkarlara dayalı olarak işlemesi gerektiği Smith'in (2006:14-16) temel argümanıdır. Fakat Gui ve Sugden (2005:5) gerçek hayatta bu katmanlar arasında kesin bir ayrım yapamayacağımıza işaret etmektedir. Polanyi (2009:96) de piyasa değerleri ve ilişkilerinin toplumun merkezine oturduğunu vurgulamaktadır. İktisadi hayatta olağanlaştırılan bencil, egoist ve kâr odaklı değerlerin hayatın diğer katmanlarını istila ederek yardımlaşma, dayanışma, paylaşma, şefkat, empati gibi erdemli bir davranışın değerlerini yerinden ettiğine sıklıkla şahit olunmaktadır.

Smith'in bencil öznesinin iktisadi katmanın dışında hayatın diğer tüm katmanlarına sızdığını ve erdemli olan değerleri yerinden ettiğini pek çok örnek üzerinden somutlaştırmak mümkündür. Sağlık, siyaset, eğitim başta olmak üzere her alanda bencil öznenin erdemi yerinden ettiği son yıllarda yaygın olarak görünür bir hal almıştır. Bu alanlarda bencil çıkarın baskın değere dönüştüğünü örnekler üzerinden açıklamak Smith'in iktisadi ve sosyal alanlarda eyleyen düalistik öznesinin olabilirliği savını değerlendirmek noktasında işlevseldir.

Günümüzde sağlık hizmetleri serbest piyasada alınır satılır bir nesneye dönüşmüş durumdadır. İnsanların sahip oldukları maddi imkanlara ve tercihlere göre sağlık hizmetlerinden faydalanması gerektiği yaygın bir kabul haline gelmiştir (Flannigan, 2022:354). İnsanlar özel hastanelerde şefkat ve merhametin öznesi olarak görülmek yerine bencil çıkarın ve kârın birer nesnesi haline dönüşmüştür. Yerel ve uluslararası medya sağlığın piyasada alınıp satılmasının hastaları çıkarın objesine dönüştürmesine ilişkin yaşanmış hikayelerle doludur. Hastaneler hastalar üzerinden daha fazla kâr etmek amacıyla lüzum olmayan tedavi ve operasyonları talep etmekte bir beis görmemektedir.

İlaç üreten eczalık şirketleri üretmiş oldukları hayati ilaçlar için üretim maliyetlerinin çok üstünde fiyatları talep etmeyi çıkar ve kâr üzerinden olağanlaştırmaktadır. Yoksulluk içindeki insanların böbrek ve benzeri organlarını piyasada satılığa çıkarması da kişisel çıkarın maksimize edilmesi üzerinden

normalleştirilmektedir (Brennan ve Jaworski, 2016:10-13). Sağlık, şefkat, ilgi ve merhamet erdemlerinin baskın olması gereken bir alan olması gerekirken çıkar ve bencilliğin bu erdemleri yerinden ettiği mekanik bir alana dönüşmüştür. Oysa Callahan'a (1995:284) göre sağlık alanı bencil çıkar ve kâra dayalı mekanik bir alan olmaktan ziyade şefkat ve ilginin esas değerler olarak kabul edildiği bir alan olmalıdır. Smith'in bencil öznesi ve kâr fetişizmi sağlık alanına sirayet ederek bu erdemleri yerinden etmektedir.

Siyasal alan da Smith'in iktisadi alandaki bencil öznesinin ve değerlerinin kuşattığı istila ettiği bir diğer alandır. Bencil özne iktisadi alandaki çıkar önceleme niteliğini siyasal alana teşmil ederek siyasal müzakere sürecini kendi bencil çıkarının maksimize edilmesine indirgemektedir (Mouffe, 2008:80). Bencil öznenin siyasetten anladığı kendi çıkarını iktidara taşıma mücadelesidir (Mouffe, 2010:17). İktisadi alanın bencil öznesi siyasal alana geçerek tüm siyaseti negatif hak ve özgürlüklerin garanti edilip kendi menfaatinin korunduğu bir alan olarak görmektedir (Schmitt, 2012:85). Böylece Smith'in bencil öznesi iktisadi alandan çıkıp siyasal alana geçerek siyasal alanı ortak kamusal çıkar, iş birliği, dayanışma, yardımlaşma, eşitlik gibi değerlerin yerinden edildiği kıraç bir alana dönüştürmüş olmaktadır.

Eğitim alanı da Smith'in iktisadi alandaki bencil öznesinin müdahalesini yaptığı sosyal alanlardan bir tanesidir. Eğitim artık günümüzde yaygın şekilde piyasada alınıp satın alınabilen bir objeye dönüşmüş durumdadır. Eğitimin piyasa işlemlerine konu olmasının ahlaki açıdan yarattığı olumsuzluğu en net şekilde özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bazı üniversitelerin öğrenci kabul aşamalarında görmek mümkündür. Bu ülkedeki bazı üniversiteler kurumlarına bağış yapan zengin ailelerin çocuklarına okula kabul süreçlerinde öncelik vermektedir (Sandel, 2020:14; Sandel, 2013:242-243). Oysa eğitim alanı fırsat eşitliği, hak ediş ve liyakat erdemlerinin baskın olması gereken bir alan olması gerekirken bu değerler bencil öznelerin çıkarı tarafından yerinden edilmektedir.

Smith'in bencil öznesi sağlık, siyaset ve eğitim dışındaki alanlarda da aktiftir. Sandel (2015:21-24) serbest piyasanın ve kâra odaklanmış öznenin faaliyet alanlarına ilişkin uzun bir liste vermektedir; hapishane hücrelerindeki şartların para karşılığında iyileştirilmesi, vatandaşlığın para karşılığında satılması, nesli tükenmekte olan hayvanların para karşılığında avlanması, askerlik hizmetlerinin para karşılığında yerine getirilmesine, ilaç denemelerinde insanların para ile kobay olarak çalıştırılması, aşırı kilosu olanların zayıflaması karşılığında para verilmesi, taşıyıcı annelik hizmetlerinin satılması, turizm amaçlı reklam verilmek üzere insan alnına dövme yapılması, birisi için sırada bekleme hizmetinin satılması bu uzun listede yer almaktadır (Sandel, 2015: 21-24).

Smith'in bencil çıkarı iktisadi alanda önceleme değeri arasında bir sıralama yaptığını göstergesidir. Düşünür bir anlamda farkında olarak ya da olmayarak kıymetli olan değer ne olduğu sorusuna yanıt vermiştir. Kurguladığı öznenin iktisadi alandaki telosu kendi çıkarının peşinden koşmaktır. Bu telosa sahip iktisadi özne anlayışı diğer değerleri ve topluma ilişkin altruist kaygıları göz ardı etmektedir. Öznenin iktisadi telosu sosyal olanın önüne geçmektedir. Telos sadece bencilliğe odaklanınca neyin kıymetli ve erdemli olduğuna dair bir anlam kaybı yaşanmaktadır. İnsan artık iktisadi telosunun lensiyle hayatın katmanlarını görmeye başlamaktadır. Smith'in iktisadi öznesi erdemi içeren telosa karşı duyarsız bir noktaya sürüklenmektedir. Sadece iktisadi olanla sınırlı kalmadan sosyal olanı da fayda, maliyet ve çıkar değerlerini merkez alarak görmeye ve anlamlandırmaya başlamaktadır. Smith'in bencil öznesinin iktisadi alanla sınırlı olmaksızın hayatın her katmanına sınırsızca girmesi hayatın iktisadi olmayan diğer katmanlarında önem verilmesi gerek erdemleri yerinden ederek sosyal erozyona sebep olmaktadır.

SONUÇ

Adam Smith özellikle iktisat alanındaki katkılarıyla ün kazanmış olsa da çalışmaları sadece bu alanla sınırlı değildir. Düşünür daha geniş kapsamlı bir etki alanına sahiptir. Ahlak ve siyaset felsefesi disiplinlerinde de büyük kitlelere hitap eden eserler kaleme almıştır. Bu sebeple siyasi düşünceler tarihi

içerisinde önemli bir düşünür olarak görülmektedir. Düşünürün politik iktisadı, insan ve toplumu merkeze alan ahlak ve siyaset felsefesine ilişkin kapsamlı anlayışının sadece bir parçası olarak görülmelidir. Çalışmalarında genel olarak iktisat, ahlak ve siyaset alanında insanların eylemlerine ilişkin ilkeleri belirleyip iktisat-ahlak arasındaki ilişkiyi irdelemiştir.

Filozof, *Ahlak Duygusu Teorisi* eserinde ahlakın belirlenmesinde altruist insan motivasyonunu kabul ederken *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabında ise bencillığe dayanan bir ahlak anlayışını savunmaktadır. *Ahlak Duygusu Teorisi* adlı kitabında insanların toplumsal varlık olduğunu sosyal yapının diğer üyelerini önemseyen altruist doğal duygulara sahip olduklarını vurgularken *Milletlerin Zenginliği* adlı eserinde iktisadi alan söz konusu olduğunda ise sosyal alanda sempatiyle eyleyen öznenin altruist niteliğini askıya alarak bencil bir özneye geçiş yapmaktadır. Bu sebeple düşünürün her iki kitabındaki argümanları dikkate alındığında düşünsel düzeyde bir tutarsızlık olduğu akla gelebilir.

Düşünürün iki farklı öznesi olarak altruist ve bencil öznesi dikkatle incelendiğinde Smith'in yaklaşımında insanın sadece çıkarını maksimize etme dürtüleriyle hareket eden bir özne olmadığı, toplumun diğer üyelerine karşı ilgisiz ve kayıtsız kalamayan altruist sosyal bir doğaya sahip olduğu gözlemlenebilir. Fakat düşünür insanın altruist doğasını iktisadi alanda yerini bencillığe bırakmasında ısrarcıdır. Bu ısrar Smith'in yaklaşımında düalistik bir özne yaratmaktadır; sosyal alanda altruist özne, iktisadi alanda bencil özne. Smith'in düalistik öznesi aktüel hayatta sorunlara sebep olmaktadır. Smith'in düalistik özne yaklaşımına yönelik iki itiraz bu sorunlara işaret etmektedir. Birinci itiraz, altruist öznenin bencil özne ile karşılaşınca yenildiği ve sosyal alandaki altruist öznenin bencil özne tarafından sürgün edildiğini vurgulamaktadır. İkinci itiraz iktisadi alanda çıkarı önceleyen bencil öznenin sosyal alana sirayet ederek sosyal alandaki erdemleri yerinden ederek sosyal alanını erozyona uğrattığına işaret etmektedir. Adam Smith'in düalistik özne anlayışı bu itirazların dile getirdiği teorik açmazların üstesinden gelmek noktasında yeterli düşünsel araçları ve argümanları sunamaz.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Ferhat (2024), "Adam Smith'te etik –iktisat ilişkisi ya da Adam Smith'in iktisadî liberalizminin etik temelleri", *Kaygı Dergisi*, 23(1), ss.118-144.
- Avcı, Nil (2023), "Adam Smith'in ahlak kuramında hayal gücünün rolü", *Felsefe Dünyası Dergisi*, 77, ss.165-189.
- Benenson Joyce, Pascoe, Joanna ve Radmore, Nicola (2007), "Children's altruistic behavior in the dictator game", *Evolution and Human Behavior*, 28, ss.168-175.
- Binswager, Mathias (2006), "Why does income growth fail to make us happier? Searching for the treadmills behind the paradox of happiness", *The Journal of Socio-Economics*, 35, ss.366-381.
- Boz, Çiğdem (2012), "Adam Smith ve Amartya Sen", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), ss.71-96
- Brennan, Jason ve Jaworski, Peter (2016), *Markets without limits: Moral virtues and commercial interests*, Routledge.
- Brickman, Peggy ve Campbell, Donald (1971), "Hedonic relativism and planning the good society", Ed. M.H. Appley, içinde *Adaptation-Level Theory*, Academic Press, ss.287-303.
- Callahan, Daniel (1995), "What kind of life? The limits of medical progress", Georgetown University Press.
- Dwyer, John (2005), "Ethics and economics: Bridging Adam Smith's theory of moral sentiments and wealth of nations", *Journal of British Studies*, 44(4), ss.662-687.
- Fehr, Ernst (2015), "The social dilemma experiment", Ed. Tiana Singer ve Matthie Richard, içinde *Caring Economics: Conversations on Altruism and Compassion between Scientist, Economists, and the Dalai Lama*, Picador, ss.77-85.

- Fehr, Ernst ve Fischbacher, Urs (2003), "The nature of human altruism", *Nature*, 425, ss.785-791.
- Fehr, Ernst ve Rockenbach Bettina (2004), "Human altruism: Economic, neural and evolutionary perspective", *Current Opinion in Neurobiology*, 14, ss.784-790.
- Flannigan Jess (2022), "Public health and health care policy", Ed. Matt Zwolinski ve Benjamin Ferguson, içinde *The Routledge Companion to Libertarianism*. Routledge, ss.351-365.
- Frank, Robert (1999), *Luxury fever: Why money fails to satisfy in era of excess*, The Free Press.
- Gold, Natalie (2021), "How should we reconcile self-regarding and pro-social motivations? A renaissance of the Adam Smith problem", *Social Philosophy and Policy*. 37(1), ss.80-102.
- Göçmen, Doğan (2007), *The Adam Smith problem reconciling human nature and society in the theory of moral sentiments and wealth of nations*, Tauris Academic Studies.
- Göçmen, Doğan ve Kaya, Gazanfer (2013), "Adam Smith'in siyaset felsefesine dair bir kuramsal çerçeve", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, ss.85-109.
- Gui, Benedetto ve Sugden, Robert (2005), "Why Interpersonal Relations Matter for Economic Relations", Ed. Benedetto Gui ve Robert Sugden, içinde *Economics and Social Interaction Accounting for Interpersonal*, Cambridge University Press, ss.1-22.
- Haakonssen, Knud (2006), "Introduction: The Coherence of Smith's Thought", Ed. Knud Haakonssen, içinde *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Cambridge University Press, ss.1-20.
- Kaymak, Muammer (2020), "Adam Smith'in dört aşamalı tarih kuramı üzerine", *Mülkiye Dergisi*, 44(2), ss.177-218.
- Kesici, Hülya (2010), "Adam Smith ve ahlak teorisi", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 58, ss.89-97.
- Küçükcalay, A. Mesud (2020), "Orta çağ iktisadi düşüncesinde bir kırılma: Adam Smith ve iktisadi düşünceye getirdikleri", *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 4(2), ss.101-119.
- Montes, Leonidas (2003), "Das Adam Smith problem: its origins, the stages of the current debate, and one implication for our understanding of sympathy", *Journal of the History of Economic Thought*, 25, ss.63-90.
- Levent, Adem (2017), "İktisadi yeniden felsefeyle buluşturmak: Amartya Sen'in Adam Smith okuması", *İnsan ve Toplum Dergisi*, 7(1), ss.117-137.
- Mouffe, Chantal (2010), *Siyasal üzerine* (M. Ratip, Çev.), İletişim Yayınları.
- Mouffe, Chantal (2008), *Siyasetin dönüşü* (F. Bakırcı ve A. Çolak, Çev.), Epos Yayınları.
- Murteza, Gökhan (2019), *Ahlak, iktisat ve bilim: Adam Smith felsefesine giriş*. Pinhan Yayıncılık.
- Otteson, James R. (2011), *Adam Smith*, Bloomsbury.
- Otteson, James R. (2000), "The recurring Adam Smith problem", *History of Philosophy Quarterly*, 17(1), ss.51-74.
- Özsoy Somuncuoğlu, Seda (2024), "Adam Smith ve 'görünmez el': Ahlaki duygular kuramı ve milletlerin zenginliği eserleri bağlamında bir inceleme", *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji Dergisi*, 43, ss.97-114.
- Parlar, Yasin (2025), "Adam Smith ne kadar liberaldi?: Piyasanın görünmez eli mi?, devletin görünür eli mi?", *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), ss.399-416.
- Polanyi, Karl (2009), *Büyük dönüşüm* (A. Buğra, Çev.), İletişim Yayınları.
- Teichgraeber III, Richard (1981), "rethinking the Adam Smith problem", *Journal of British Studies*, 20(2), ss.106-123.
- Ross, Ian Simpson (2010), *The Life of Adam Smith*, Oxford University Press.
- Sandel, Michael J. (2013), *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?* (M. Kocaoğlu, Çev.), Eksi Kitaplar.

- Sandel, Michael J. (2015), Paranın Satın Alamayacağı Şeyler: Piyasanın Ahlaki Sınırları (M. Kocaoğlu, Çev.), Serbest Kitaplar.
- Sandel, Michael J. (2020), The tyranny of merit: What's become of the common good?. Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Schmitt, Carl (2012), Siyasal kavramı (E. Göztepe, Çev.), Metis Yayınevi.
- Schmidtz, David (2016), "Adam Smith on freedom", Adam Smith: His Life, Thought and Legacy (Ed. Ryan Patrick Hanley), Princeton University Press, ss.208-227.
- Sen, Amartya (1999), Development as freedom, Knopf Publishers.
- Skousen, Mark (2010), "Her şey adam ile başladı", (İ. Akbulut ve Ö. Ç. Yılmaz, Çev.), Liberal Düşünce, 15(59-60), ss.199-201.
- Smith, Adam (2004), The Theory of Moral Sentiments, Ed. Knud Haakonssen, Cambridge University Press.
- Smith, Adam (2006), Milletlerin zenginliği (H. Derin, Çev.), Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tuştaş, Pelin (2024), "Adam Smith'in milletlerin zenginliği'nde bir etik tasarı olarak kapitalizm", Mülkiye Dergisi, S.48(3), ss.693-713.
- Wilson, David ve Dixon, William (2006), "Das Adam Smith problem", Journal of Critical Realism, S.5(2), ss.251-272.
- Yılmaz Genç, Sema ve Göçeri, Kadir (2020), "Politik iktisadin gelişiminde İskoç aydınlanmasının etkisi", Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, 12(2), ss.132-146.
- Yılmaz, Ferhat (2010), "İskoç Aydınlanması ve Adam Smith", Der. M. Kara ve N. E. Aydınolat, içinde Görünmez Adam Smith, İletişim Yayınları, ss.65-85.
- Zorlu, Kürşad ve Kırmızıoğlu, Hale (2018), "Adam Smith'in Devlet Anlayışı Üzerine Kuramsal Bir İnceleme", Akademik Bakış, 11(22), ss.77-99.